

De Vlaamse adel in de Late Middeleeuwen: staatsdienst en sociale mobiliteit

Jan DUMOLYN

In deze bijdrage wensen we eerst een beeld te schetsen van de neerwaartse sociale mobiliteit waaraan de adel onderhevig was als gevolg van de crisis van de Late Middeleeuwen. Daarna gaan we in op de staatsvormingsprocessen die – althans wat delen van de adel betreft – de kansen opnieuw deden keren. We willen het hier niet hebben over *roturiers* die tot de adel opklommen als gevolg van de vorstelijke dienst (een interessante kwestie die een afzonderlijke bijdrage verdient), wel over het effect van de groei van de staatsinstellingen op de verschillende segmenten van de Vlaamse adel: de « grote » of « kleine » adel, de « oude » of « recente » adel. Daarbij willen we ook nagaan welk gevolgen de vorstelijke dienst had voor de economische slagkracht van de edellieden.

De « klassieke » feodale periode — een tijdvak gekenmerkt door een lage maar stijgende productiviteit, een demografische groei, een uitbreiding van het landbouwareaal, een dominante ruilcirculatie, een eerder « gesloten » economie en vormen van persoonlijke onvrijheid — was in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen al lang achter de rug. Sinds de Late Middeleeuwen konden de oude grondbezittende klassen het rendement van hun feodale heffingen niet meer verhogen of zelfs maar consolideren¹. Er bestaat een

Lijst van gebruikte afkortingen: ASEB: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, gesticht onder de benaming Annales de la Société d'Emulation de Bruges; BMGN : Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden; KUL: Katholieke Universiteit Leuven; PCEEB: Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes;

« klassiek beeld » van de achteruitgang van de adel tijdens de « crisis van de Late Middeleeuwen »². De leken grootgrondbezitters zagen hun inkomsten dalen als gevolg van de devaluatie van hun vaste in geld uitgedrukte inkomsten (de vele cijnsgronden zoals in Vlaanderen) en door de versnippering en vermindering van de familiegoederen (de oude reserves). De koopkracht van de adel daalde vanaf het einde van de dertiende eeuw dramatisch. Bovendien hebben oorlog en pestepidemies de boerenbevolking die haar gronden bewerkte verder gedecimeerd. Op die manier werd de positie van de tenurehouders versterkt tegenover die van de heer. Er ontstond een crisis van de inkomsten van de grootgrondbezitters, die onder meer werd veroorzaakt door de dalende prijzen van landbouwproducten, door grootschalige militaire verwoestingen, door het verval van de herendiensten, maar

RN: Revue du Nord; RUG: Universiteit Gent; TRG: Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis; VKAWLSK, KL: Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren. — lb. : ponden ; s. : schellingen ; d. : penningen ; par. : paris.

1. G. BOIS *Crise du féodalisme: économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Parijs, 1976; J.-Ph. GENET *Féodalisme et naissance de l'Etat moderne: à propos des thèses de Charles Tilly*, in: M. BOURIN (ed.), *Villes, bonnes villes, cités et capitales. Etudes d'histoire urbaine (XIIe-XVIIIe siècles) offertes à Bernard Chevalier*, Caen, 1993, pp. 239-264; en voor Vlaanderen E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de Late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de - eerste helft 16de eeuw)* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 90), Gent, 1988, p. 512 en passim; onze inleidende paragrafen werden al onder meer uitgebreide vorm gepubliceerd in J. DUMOLYN & F. VAN TRICHT *De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends*, in *ASEB*, 137, 2000, pp. 3-46 en EID., *Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis*, in *BMGN*, 115, 2000, pp. 197-222.

2. Bijvoorbeeld de sterk simplistische voorstelling van deze situatie in Vlaanderen door J. SABBE, *De ondergang van twee Vlaamse adellijke geslachten in de 14de eeuw: de heren van Wessegem en van Praet*, in *ASEB*, 103, 1966, pp. 5-6; zie eerder de synthese in A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990, pp. 87-130.

in laatste instantie door de dalende tendens van de heerlijke winsten³.

Met uitzondering van het onderzoek van Erik Thoen naar de situatie in de kasselrijen Aalst en Oudenaarde, ontbreekt het evenwel aan grondige studies voor andere Vlaamse regio's⁴. De « crisis van de Late Middeleeuwen » heeft in Vlaanderen niet zulke diepgaande gevolgen gehad als in bepaalde andere delen van Europa, waar grote delen van de landbouwgrond werden verlaten en *Wüstungen* ontstonden⁵. Wel kunnen we in Vlaanderen een toenemende verzwakking van de positie van het grote domein — en dan vooral van het leken grootgrondbezit — onderscheiden⁶. De dertiende eeuw kende een algemene contractie van de agrarische sector. Later ontgonnen gronden van minder hoge productiviteit zorgden ervoor dat de wet van de dalende meeropbrengsten ook in Vlaanderen gold. De goede gronden werden onvoldoende bemest en de vooruitgang in de landbouwtechniek stagneerde. De inflatie van vaste cijzen en renten werd vooral door de muntdevaluaties van de veertiende eeuw een prangend probleem voor de heren⁷. In Vlaanderen verzwakte de adel op economisch vlak echter voornamelijk door de achteruitgang van hun rechtsheerlijke macht. Zijn twee grote tegenstrevers waren daarbij de vorst en de steden⁸.

3. Ph. CONTAMINE, *La seigneurie en France à la fin du Moyen Age: quelques problèmes généraux*, in ID. (ed.), *Seigneuries et seigneurs au Moyen Age. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)*, Parijs, 1993, p. 35.

4. J. MERTENS, *Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische toestanden op het platteland in het Brugse Vrije tijdens de late middeleeuwen (1300-1500)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling RUG, Gent, 1967, concentreert zich vooral op het bezit van grote kerkelijke instellingen.

5. E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, passim; anderzijds kunnen gronden die na stormvloed niet meer opnieuw werden bewerkt, mogelijk ook als *Wüstungen* beschouwd worden, cfr. ID., *De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der "Wüstungen". Middeleeuwen - Moderne Tijden*, in *Docendo discimus. Liber Amicorum R. Van Eenoo*, Gent, 1999, pp. 81-82.

6. E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, p. 401.

7. A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale*, passim.

8. Voor gelijkaardige tendensen in Brabant cfr. R. VAN UYTVEN, *Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de*

De graven van Vlaanderen uit de dynamische en centraliserende dynastie van de Elzassers hadden na 1165 al de hoge justitie verworven over een gebied dat ruim groter was dan de heerlijkheden die ze in direct bezit hadden, en hun heerlijke macht breidde zich nog uit tot in de vijftiende eeuw. Vanaf de dertiende eeuw verminderde de welvaart van de heren vooral door de achteruitgang van hun politiek-juridische macht⁹. Vele edellieden die het oude recht van *comitatus* bezaten (het overheidsgezag dat de Karolingers oorspronkelijk aan de gouwgraven hadden toegekend), behielden nog slechts de middele justitie. De Elzasyndynastie verwierf ook het monopolie op de oorlogsvoering. Oorlogen in dienst van andere heren waren voor de Vlaamse adel voortaan verboden. In de dertiende eeuw verschenen de feodale bedden, waardoor de graven nieuwe bronnen van inkomsten konden aanboren.

Al sinds de elfde eeuw waren de Vlaamse graven bovendien begonnen de machtspositie van de kerkelijke voogden uit te schakelen. Ze konden hun macht en autoriteit gevoelig uitbreiden door de kerkelijke instellingen zelf te beschermen. Ten slotte kende ook het vorstelijke domein in de dertiende eeuw een uitbreiding¹⁰. Bezitters van grotere heerlijkheden konden de veranderende maatschappelijke situaties vaak wel opvangen en slorpten de kleinere heerlijkheden op van edelen die in geldnood geraakt

zestiende eeuw, in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 59, 1976, pp. 93-122.

9. E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, pp. 404-405, 410 e.v.; over de Vlaamse heerlijkheden cfr. J. DHONDT, *Les seigneuries du IXe au XIIIe siècle*, in *Histoire des territoires ayant formé le département du Pas-de-Calais* (Commission départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais. Etudes Historiques), dl. I, Atrecht, 1946; A. C. F. KOCH, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13e eeuw*, Antwerpen-Amsterdam, 1951; J. MERTENS, *Bijdrage tot de kennis*, pp. 552-557 en P. IMMINK, "Eigendom" en "heerlijkheid", in *TRG*, 27, 1959, pp. 36-74; R. OPSOMMER, "Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt". *Het leenrecht in Vlaanderen 14de en 15de eeuw* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief der Provinciën. Studia, 60), 2 dln., Brussel, 1995.

10. Een recente synthese van deze toename van de grafelijke macht is D. HEIRBAUT, *Het juridisch kader. Instellingen en recht in Vlaanderen omstreeks 1302*, in R.C. VAN CAENEGEM (ed.), *De Guldensporenslag*, Antwerpen, 2002 (ter perse), pp. 6-10.

waren¹¹. Op politiek vlak was de adellijke stand als onafhankelijke machtsfactor op dat moment echter al definitief uitgeschakeld door de burgerij van de machtige Vlaamse steden. Dat komt tot uiting in de onbetekenende positie van de Vlaamse adel in de statenvergaderingen¹². Omstreeks 1300, aldus Dirk Heirbaut, had de graaf zijn oorspronkelijke interne concurrenten al zoveel mogelijk uitgeschakeld en had hij nog slechts met de machtige steden af te rekenen¹³. Diezelfde steden begonnen de heerlijke macht van de adel ook meer en meer te ondermijnen via de instelling van de buitenpoorterijs. Want het waren juist de rijkste onderdanen van de heren die uit fiscale en juridische motieven buitenpoorter werden¹⁴. De inkomsten die de heren wel ongestoord wisten te behouden zoals visrechten, rechten op het gebruik van water, het recht om windmolens te plaatsen of watermolens op te richten, waren vanuit juridisch standpunt dan wel belangrijk maar brachten economisch niet zoveel op¹⁵. Inkomsten uit boeten en *tallia* (heerlijke grondbelastingen) waren de belangrijkste rechtsheerlijke inkomsten. Die werden contant betaald en dat was interessant voor de heren, die steeds veel liquiditeiten nodig hadden om hun ridderlijke levensstijl te bekostigen. Uit gebrek aan een lange termijnvisie en door administratieve onkunde werden vele domaniale en kerkelijke inkomsten door de lekenheren

11 E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, pp. 413-415; ook in Brabant was er een duidelijk merkbare concentratie van heerlijkheden in handen van enkele grote families, cfr. R. VAN UYTVEN, *De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late middeleeuwen*, in J. VERBESSELT e.a. (ed.), *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel, 1985, pp. 85-86.

12. W. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)* (VKAWLSK, KL, 90), Brussel, 1978; over het gewicht van het Vlaams stedelijk netwerk zie: W. PREVENIER, J.-P. SOSSON & M. BOONE, *Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIXe siècle): composantes et dynamique*, in *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850). Une approche statistique et dynamique* (15de Internationaal Colloquium, Spa, 4-6 september 1990), Brussel, 1992, pp. 157-200.

13. D. HEIRBAUT, *Het juridisch kader*, p. 12.

14. E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, p. 448.

15. *Ibid.*, p. 453. De enige uitzondering hierop vormen tolrechten. Heren die deze bezaten (en in de eerste plaats de graaf zelf) konden duidelijk veel beter het hoofd boven water houden.

verwaarloosd en vaak verkocht of weggeschonken. De meeste adellijke families (althans in de kasselrijen Aalst en Oudenaarde) behielden één zelfbedruipend exploitatiecentrum. Konden meer succesvolle families nieuwe heerlijkheden met hun oude samensmelten, dan werden de andere exploitatiecentra in leen gegeven. Wat niet meteen nodig was om te voorzien in de vitale behoeften van de heer, werd vercijnsd of in leen uitgegeven. Men kon dan wel lokaal een *familia* of netwerk uitbouwen; economisch resulteerde die praktijk op langere termijn in een verzwakking van het patrimonium¹⁶.

Tot zover het beeld van de achteruitgang van de Vlaamse adel op politiek, juridisch, economisch en militair vlak. In feite is de Vlaamse adel haar verlies aan politieke slagkracht vanaf de twaalfde eeuw, en haar economisch failliet vanaf de dertiende eeuw, als sociale klasse nooit meer echt te boven gekomen. Dat zou zich zeer goed uitdrukken in de veel zwakkere positie van de Vlaamse adel tijdens de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne periode, bijvoorbeeld in vergelijking met de Brabantse of Henegouwse adel. Vlaanderen werd grotendeels het domein van de burgerlijke groepen. Niettemin mogen we de Vlaamse adel als politieke en economische factor in het graafschap – of in het overkoepelende Bourgondisch-Habsburgse landencomplex – zeker niet afschrijven. Bovendien bleef de adel nog honderden jaren het onbetwistbare sociale ideaal voor alle politieke elitegroepen en sociaal-economische heersende klassen.

Hoe konden de edellieden nu gebruik maken van de laatmiddeleeuwse « groei », « vorming » of « genese » van wat men wel eens « de moderne staat » noemt? De heren, die door de ontwaarding van vaste renteninkomsten in geld en de achteruitgang van hun eigen politieke en juridische macht, in steeds diepere moeilijkheden waren geraakt, konden hopen een deel van de verloren inkomsten terug te winnen in dienst van de vorst. Daar moesten ze echter concurreren met elementen uit de stedelijke burgerij. Die waren vaak beter geschoold en professioneler dan de edellieden, maar werden sociaal nog als inferieur beschouwd. In dat verband legde Jean Kerhervé voor het hertogdom Bretagne de relatie tussen de dalende inkomsten van de grondbezittende klasse en het succes van de vorstelijke dienst bloot. Hij wees er op dat ook andere sociale lagen « de oproep van de soeverein » beantwoordden om als ambtenaar in zijn dienst te treden. Op die manier stimuleerde de commerciële kapitaalsaccumulatie in de steden « de

16. *Ibid.*, pp. 494-495.

energie en de appetijt » van de burgerij om ambten te bekleden, tuk als ze waren op de diversificatie van hun activiteiten en op het benutten van elke mogelijkheid tot verrijking, zonder daarbij het uitzicht op sociale promotie uit het oog te verliezen¹⁷.

Jan Buntinx kwam tot de conclusie dat de veertiende-eeuwse raadsheren van de grafelijke Audientie afkomstig waren uit de lagere, meer recente adel en uit de poorterij en dat er zich toen al een soort sociale groep van ambtenaren had gevormd. Functionarissen uit de hogere adel kwamen slechts uitzonderlijk voor, waarbij het dan meestal om vertegenwoordigers uit jongere takken ging. Ook de baljuws kwamen grotendeels uit dezelfde middens als de raadsheren van de Audientie. Baljuws waren toen ook al vaak patriciërs die huwelijken aangingen met afstammelingen van de landadel¹⁸. De groep die op weg leek om een « nationale Bourgondische adel » te worden, stamde dus niet noodzakelijk uit de hoogste adellijke regionen. De raadsheren-kamerlingen uit Bourgondië en de Nederlanden kwamen niet zozeer uit oude gevestigde adellijke geslachten, dan wel uit « een aantal geslachten van kleine landadel »: de Croÿ, de Lalaing, de Brimeu, de Lannoy¹⁹. Net zoals in de Bourgondische staat vond men in de gebieden van de hertogen van Bourbon de adel vooral in de militaire en politieke officies, maar ook in enkele ondergeschikte ambten zoals *garde des forêts*. De « niet-adel » bekleedde voornamelijk de financiële en juridische functies. Vooral de handelsburgerij van de steden slaagde er in zich onmisbaar te maken²⁰. Het beeld dat Peter Moraw schetst van de sociale origine van de geleerde raden in het Duitse Rijk past eveneens goed in wat een algemener Europees kader lijkt te zijn (een gebied met zowel relatief verstedelijkte als nog zeer rurale zones): deze « nieuwe elite » werd gerekruteerd uit de lagere adel en uit de grote burgerij

17. J. KERHERVE, *L'Etat breton aux 14e et 15e siècles. Les ducs, l'argent et les hommes*, Parijs, 1987, II, p. 949.

18. J. BUNTINX, *De audientie van de graven van Vlaanderen. Studie over het centraal grafelijk gerecht (c.1330 - c.1409)* (VKAWLSK, KL, 24), Brussel, 1949, pp. 91-96; H. NOWE, *Les baillis comtaux de Flandre, des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1928, pp. 83-87.

19. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad van de Hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (VKAWLSK, KL, jg. 35, nr. 73), Brussel, 1973, p. 155-156.

20. O. MATTEONI, *Servir le prince. Les officiers des ducs de Bourbon à la fin du Moyen Age (1356-1523)*, Parijs, 1998, p. 460.

van de belangrijke steden, die zelf sociaal opschoven in de richting van de adel. Het aandeel van de burgerij tegenover de adel nam wel toe, maar niet op een spectaculaire manier²¹.

In de Bourgondische landen, het hertogdom inclusief, werd het juridische personeel grotendeels uit de stedelijke burgerij gerekruteerd. De niet-edelen en geadelden speelden in het algemeen een doorslaggevende rol in de Bourgondische administratie. De *noblesse d'armes* oefende de hogere functies aan het hof en in het leger uit of werd in officies benoemd waar ze werd bijgestaan door burgers die gespecialiseerd waren in financiële of juridische materies²². De mogelijkheden tot een toenadering of zelfs een fusie van edelen en *roturiers* waren veelvuldig. De adel sloot zich niet af van de burgerij, wel integendeel²³. Naarmate het staatsvormingsproces vorderde, ontstond er volgens Blockmans zelfs een toenemende scheiding tussen de hogere en de lagere clerus, respectievelijk adel. De eersten integreerden zich in de hofkringen en de lagere adel versmolt met de burgerij en nam bestuursfuncties op in de steden en de plattelandsdistricten of in lagere vorstelijke ambten²⁴. Hans Cools noemt de hoogste edellieden van de Bourgondische staat « aristocraten ». Zij stonden boven de « hogere » en « lagere » ambtenaren, zij het zonder strikte

21. P. MORAW, *Gelehrte Juristen im Dienst der deutschen Könige des späten Mittelalters, 1273-1493*, in R. SCHNUR (ed.), *Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates*, Berlin, 1986, p. 145.

22. J. BARTIER, *Légistes et gens de finances au XVe siècle: les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, Brussel, 2 dln., 1952-1955, pp. 69-70.

23. M.-Th. CARON, *La noblesse dans le duché de Bourgogne, 1315-1477*, Rijsel, 1987, pp. 160-161; en voor de Nederlanden wijst R. VAN UYTVEN, *Classes économiques, hiérarchies sociales et influence politique aux Pays-Bas du Sud du XIVe au XVIIe siècle*, in A. GUARDUCCI, *Gerarchie economica e gerarchie sociale secoli XII-XVIII* (Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Serie 2, 12), Florence, 1990, p. 372 nogmaals op de vage grenzen tussen adel en « hoge burgerij » en tussen de « stadsaristocratie » en de « regionale adel ».

24. W. BLOCKMANS, *De Bourgondische Nederlanden: de weg naar een moderne staatsvorm*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 77, 1973, p. 15.

scheidingslijnen²⁵. Niet enkel in Vlaanderen, maar ook op Westeuropese schaal stelde men trouwens vast dat tijdens de vijftiende eeuw de grenzen tussen adel en hogere burgerij sterk vervaagden en dat die laatste klasse steeds meer in gronden begon te investeren: recent onderzoek toont keer op keer aan dat de oude these van het « verraad van de burgerij » — los van een aantal waardegeladen connotaties die ze oproept — in essentie correct is²⁶. De verstedelijkte gewesten van de Nederlanden — en van West-Europa in het algemeen — kenden bijgevolg een andere invulling en evolutie van de adel dan degene die uitsluitend op de landbouweconomie gericht waren. Zeker in Brabant, waar vele edelen in de veertiende eeuw naar de stad waren getrokken, was de scheidingslijn adel — patriciaat soms bijzonder moeilijk te trekken²⁷. Vóór 1430 bleef de adel ongeveer 60 % van het totale aantal Brabantse raadsheren uitmaken²⁸. In de Raad van Brabant werden de edelen tijdens de vijftiende en zestiende eeuw, geleidelijk maar niet volledig, vervangen door leden van de patricische geslachten van de Brabantse steden²⁹. Tijdens de vijftiende eeuw maakten ze gemiddeld nog iets meer dan de helft uit van de hogere personeelsleden van de Raad van Brabant³⁰. De burgerlijke raadsheren van Brabant waren trouwens relatief veel actiever dan hun adellijke of geestelijke collega's³¹.

25. H. COOLS, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden, ca. 1475 - ca. 1530*, Amsterdam, 2000, pp. 15-20.

26. E. CROUZET-PAVAN, *Les élites urbaines: aperçus problématiques (France, Angleterre, Italie)*, in *Les élites urbaines au Moyen Age* (XXVIIe Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public. Rome, mai 1996), Parijs, 1997, p. 25.

27. A. UYTTEBROUCK, *Le gouvernement du duché de Brabant au Bas Moyen Age (1355-1430)*, 2 dln., Brussel, 1975, p. 310.

28. *Ibid.*, pp. 302-304.

29. H. DE RIDDER-SYMOENS, *Milieu social, études universitaires et carrières des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)*, in *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series A, dl. 10), Leuven, 1981, p. 277.

30. *Ibid.*, p. 278.

31. A. UYTTEBROUCK, *Le gouvernement*, p. 312.

Wij hebben naar aanleiding van ons doctoraal onderzoek cijfers opgesteld voor het aandeel van geboorte-adel, geadelden, geridderden en niet-adel in de Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel tussen 1419 en 1477³². Het beeld, zoals opgehangen door Buntinx en Blockmans, waarin « oude » of « traditionele » adellijke geslachten van relatief weinig belang bleken in het overheidsapparaat, bevat een kern van waarheid, maar moet als gevolg van dit onderzoek voor het graafschap Vlaanderen toch enigszins worden bijgesteld. Elk onderscheid tussen « oude » en « recente » of « nieuwe » adel is echter per definitie arbitrair — en plaats- en tijdsgebonden — als er terzake geen normatief kader was. Van een aantal Vlaamse families is het adellijke statuut echter zo onbetwist, dat we ze zonder aarzelen in een dergelijke categorie konden opnemen (hoewel er in de gegevensbank geen onderscheid werd gemaakt tussen oude en recente adel). De relevante cesuur lijkt in deze materie de twaalfde eeuw te zijn. Adellijke geslachten die al vóór de dertiende eeuw tot deze stand behoorden, kunnen in Vlaanderen dus als « oude adel » beschouwd worden³³. Zij ontbraken zeker niet in Raad- en Rekenkamer. In de prosopografische databank die we opstelden naar aanleiding van ons doctoraatsonderzoek kregen personeelsleden de categorisering « A » als ze naar alle waarschijnlijkheid van adellijke geboorte waren. Dat wil zeggen dat hun adel onbetwist was en dat ze dat statuut niet via een ridderslag of een adelbrief hadden verworven (tabel I).

Andere hoge officies zoals kamerlingen aan het hof van Vlaamse afkomst, of de soeverein-baljuw van Vlaanderen — die altijd edellieden waren — werden hierbij niet opgenomen, maar dit wordt gecompenseerd door de afwezigheid van bijvoorbeeld het officie van algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië, de secretarisambten of de Vlaamse rekwestmeesters van het hof. Dat waren immers bijna per definitie niet-adelen.

32 Deze tabellen vindt men, net als alle in dit artikel aangehaalde voorbeelden, ook met uitvoeriger referenties en uitleg terug in onze onuitgegeven doctoraatsverhandeling: J. DUMOLYN, *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Universiteit Gent, 2001. Een publicatie wordt voorbereid.

33. Die komen dan ook meestal voor in de studie van WARLOP, *De Vlaamse adel vóór 1300*, 2 dln., Handzame, 1968.

TABEL I.— Sociale positie van het hogere personeel van Raad- en Rekenkamer (1419-1477), voor de volledige populatie en uitgesplitst over beide instellingen

	Absoluut	Percentage	Absoluut		Percentage	
	Volledige populatie		RK	RVV	RK	RVV
O	13	10,24	9	4	28,13	4,21
NA	59	46,46	15	44	46,88	46,32
O	17	13,39	2	15	6,25	15,79
R	3	2,36	1	2	3,13	2,11
G	5	3,94	3	2	9,38	2,11
A	30	23,62	2	28	6,25	29,47
Totalen:	127	100,00	32	95	100,00	100,00

O: onbekende sociale positie ; NA: niet adellijk ; O: familie in overgangs-positie tussen niet-adel en adel ; R: geridderd ; G: geadeld ; A: geboorte-adel

De kwantificering van zo'n « sociale positie » van het hogere personeel van Rekenkamer van Rijsel en Raad van Vlaanderen bleek uiteindelijk een heikele onderneming, alle nuances in overweging genomen. De toeschrijving van een sociale positie aan een bepaald personage uit de prosopografische gegevensbank was het resultaat van het zorgvuldig afwegen van verschillende elementen. In de « onduidelijke positie » hebben we enkel die hogere ambtenaren geklasseerd, voor wie de gegevens ontoereikend leken om een verantwoorde keuze te maken of voor wie een verwarring tussen meerdere families van duidelijk verschillende status denkbaar was. De positie « niet-adel » werd bewust negatief geformuleerd en omvat onder meer patriciërs en bepaalde rurale elitegroepen. Een juridische zekerheid zoals een adelbrief of een riddertitel waren natuurlijk de zekerste aanwijzingen. Geridderden of geadelden die niet uit de « oudere » of « geboorte-adel » stamden, vormden dus de eenvoudigste sociale positie waartoe we konden besluiten. We vroegen ons verder af of er aanwijzingen waren voor adeldom in de voorgaande en latere generaties, of de ambtenaar of zijn familie een adellijke alliantiepolitiek voerden en investeerden in dorpsheerlijkheden. Dat waren dus geen elementen van een statische toestand maar van een dynamisch proces. De « sociale positie » is een positie in beweging. Wat de « overgangspositie » tussen *roturier* en adel kan betekenen, wordt duidelijk na onderstaande voorbeelden.

De exacte percentages zijn tegen de achtergrond van die nuances eigenlijk van ondergeschikt belang, maar het totaalbeeld is

min of meer duidelijk. Samengevat kunnen we zeggen dat bijna de helft van de populatie duidelijk niet tot de geboorte-adel behoorde en één derde naar alle waarschijnlijkheid wél. Bovendien zijn geridderden en geadelden — die uiteraard ook tot de ruimere categorie van de adel kunnen worden gerekend, maar hier apart werden genomen — op de vingers van één hand te tellen en behoort nog eens een zesde van de populatie tot families die zich in het « vagevuur » tussen « roturiers » en edelen bevonden. Aan de hand van een uiteenzetting over de — met de staatsvorming verbonden — nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen en door middel van concrete voorbeelden, zullen we het gebruik van een dergelijke categorie motiveren. Wat de sociale positie van de overigen betreft, ontbreekt elke bruikbare aanwijzing. Een verband tussen de sociale positie en de geografische origine is meestal moeilijk vast te stellen. Het is wel duidelijk dat de edellieden relatief het meest uit het Brugse Vrije of uit Waals-Vlaanderen stamden. Deze kwantificering is uiteindelijk enkel afdoende om een paar tendensen te illustreren. Het is opnieuw de kwalitatieve benadering die het probleem van de « sociale afkomst » of de « sociale positie » het beste in de verf zet.

Uit onderstaande tabel blijkt bovendien dat de edelen in de hoogste ambten van het graafschap niet in even grote mate uit alle delen van het graafschap werden gerekruteerd (tabel II).

Na dit kwantitatief overzicht willen we nu dus aan de hand van enkele voorbeelden illustreren hoe de vorstelijke dienst voor een — weliswaar zeer beperkt — aantal oude en machtige Vlaamse adellijke families, ondanks alle maatschappelijke crisisverschijnselen waarmee haar stand had te kampen, de continuïteit van haar macht betekende, en voor een paar recentere adellijke families uit de « kleinere adel » een zeer belangrijke factor van sociale, politieke en symbolische promotie vormde³⁴. De familie Van Hemsrode diende de graven van Vlaanderen zeker al vanaf het begin van de veertiende eeuw. Ridder Jan van Hemsrode stond in dienst van Robrecht van Bethune en Lodewijk van Nevers. Zijn broer Joos van Hemsrode werd baljuw van het Waasland, baljuw van Veurne, grafelijk raadsheer, ontvanger van Vlaanderen

34. Voor de archief- en literatuurreferenties waarop deze voorbeelden zijn gebaseerd verwijzen we naar de prosopografische catalogus bij onze onuitgegeven doctoraatsverhandeling (zie noot 32). Deze catalogus zal op elektronische wijze worden gepubliceerd.

in 1327, en werd in 1334 al vermeld als « rekenmeester »³⁵. De zoon van de genoemde Jan van Hemsrode was onder andere slotvoogd en baljuw in dienst van Lodewijk van Male. Er heerste in deze adellijke familie dus al lang vóór de Bourgondische periode een zekere ambtelijke traditie. Die zou nog enkele eeuwen worden verder gezet.

Tabel II.— Verband tussen de sociale positie en de geografische origine

Sociale positie	Geografische origine																Tot:			
	0	A R	B	B O	B V	D	F R	G	H	K	K A	KI	K K	K V	K W	R D O		V A	W B	Z E E
0	5			3			2					1				2				13
NA	7	2	4	1	1	1	4	12	3		2	6	4	6		5			1	59
O	1		3		1			6		1			1			4				17
R	1						1									1				3
G		2			1		1									1				5
A	2	2	1	1	8		1	2	2			1	2		1	5	1	1		30
Totaal:	16	6	8	5	11	1	8	21	5	1	2	8	7	6	1	18	1	1	1	127

0: onbekend ; AR: Artesië ; B: Brugge ; BO: Bourgondië ; BV: Brugse Vrije ; D: Dendermonde ; FR: Frankrijk behalve nader gespecificeerde gebieden ; G: Gent ; H: Henegouwen ; K: Kortrijk ; KA: Kasselrij Aalst ; KI: Kasselrij Ieper, inclusief Ieper ; KK: Kasselrij Kortrijk ; KV: Kasselrij Veurne ; KW: Kasselrij Waasland ; RDO: Kasselrijen Rijsel, Douai en Orchies ; VA: Kasselrij Vier Ambachten ; WB: Kasselrij Sint-Winoksbergen ; ZEE: Zeeland

Dat het sociaal categoriseren van de concrete personen uit de populatie niet steeds even gemakkelijk was, mag duidelijk blijken uit volgend voorbeeld. Ook het geslacht van Steeland was zo'n adellijke familie die al in de veertiende eeuw over vertegenwoordigers in grafelijke dienst beschikte, waarschijnlijk uit financiële noodzaak. Blijkbaar hadden zij een deel van hun oude grondbezit geleidelijk vervreemd ten voordele van de Sint-Baafsabdij. Een Willem van Steeland was in 1322 testamentair

35. M. VANDERMAESEN, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de 14de eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*, onuitgegeven doctoraatverhandeling RUG, 6 dln., Gent, 1977, pp. 65-71.

uitvoerder van Robrecht van Bethune. Binnen het Brugse Vrije hadden de Van Steelands een politiek belangrijke positie maar er zaten ook takken van deze familie in Gent, Kortrijk, Dendermonde, Brugge en vooral in het Waasland, maar of die nu allen tot de adel behoorden is een andere vraag³⁶. In Kortrijk was een tak van deze familie zelfs actief in de draperie. Raadsheer mr. Joos van Steeland behoorde echter vermoedelijk tot die Kortrijkse tak (omdat hij daar verschillende ambten uitoefende, zijn weduwe later in deze stad verbleef en hij een leen bezat in Kortrijk-buiten). Qua sociale positie hebben we hem bij de categorie « onduidelijk » geplaatst, omdat er in feite geen enkele positieve aanwijzing was dat hijzelf effectief een adellijk statuut had. In elk geval is duidelijk dat de vorstelijke dienst ook voor hen een sociale promotie tot gevolg had.

Meestal is het bronnenmateriaal over adellijke raadsheren echter voldoende overtuigend om hen dit statuut met grote zekerheid toe te kennen. Ik geef enkele voorbeelden. Sommige oude adellijke geslachten maakten tijdens de late middeleeuwen een duidelijke overstap van machtsontplooiing op het louter lokale of regionale niveau naar machtsopbouw op het vlak van de « moderne staat ». Lodewic van Moerkerke stamde uit het oude geslacht van de heren van Moerkerke, een belangrijke heerlijkheid in het Brugse Vrije. Al in de jaren 1360-1370 kwamen leden van zijn familie voor in de magistraatslijsten van het Brugse Vrije (en waarschijnlijk ook al veel vroeger). Tijdens de Bourgondische periode bleven de Van Moerkerkes regionaal echter een dominante rol spelen. Onder Jan zonder Vrees kwam een mr. Roeland van Moerkerke voor als substituut en griffier in de Raadkamer, maar we hebben de vermoedelijke familiebanden tussen hem en Lodewijk niet kunnen blootleggen. En ook de latere mr. Simon van Moerkerke, die in de tweede helft van de vijftiende eeuw vooral als raadsheer-commissaris actief was, zal ongetwijfeld tot dezelfde familie hebben behoord, al vonden we daarvoor nog geen positief bewijs.

Adriaan van Haveskerke, die in 1477 kortstondig raadsheer bij de Raad van Vlaanderen werd, behoorde eveneens tot één van de meest illustere Vlaamse families. Hij was de oudste zoon van Lodewic van Haveskerke, raadsheer en kamerling van de hertog, onder andere baljuw van Kortrijk en van Sint-Winoksbergen en

36. E. BALTHAU, *La famille van Massemen/de Masmines. Aspects sociaux et matériels de la noblesse flamande ca. 1350- ca. 1450*, in *PCEEB*, 37, 1997, pp. 173-194, heeft duidelijk aangetoond dat in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen binnen één bepaalde familie adellijke en niet-adellijke takken konden voorkomen.

verschillende malen burgemeester van het Brugse Vrije. Net zoals bij andere vooraanstaande adellijke families het geval was, troffen we leden van het geslacht van Haveskerke tijdens de vijftiende eeuw in allerlei « openbare ambten » aan, vooral in het baljuwsambt, aan het hof of in de kasselrijbesturen. En ook de stedelijke context was hen niet vreemd. Bepaalde mensen die deze familienaam droegen waren immers buitenpoorter van Brugge of werden zelfs poortmeester van Sint-Winoksbergen.

Raadsheer Jacob van Lichtervelde was het voorwerp van een degelijke biografie³⁷. Of zijn familie werkelijk tot de twaalfde-eeuwse adel opklom is nog voorwerp van discussie, maar in de Bourgondische periode was het in elk geval een algemeen als adellijk erkend geslacht met een duidelijke ambtelijke traditie. Jacobs vader had gestreden in dienst van de graaf van Vlaanderen. Zijn (oudere) neef Lodewic van Lichtervelde, heer van Koolskamp, was ongeveer 20 jaar lang raadsheer van Lodewijk van Male geweest. Vele van zijn familieleden hadden hun verantwoordelijkheden opgenomen in het kasselrijbestuur van het Vrije. Bij deze familie is het wel duidelijk dat ze verwant waren met de tak van de Lichterveldes, die onder meer de heren van Staden leverden en sterk waren vertegenwoordigd in het gearistocratiseerde stadsbestuur van het vijftiende-eeuwse Ieper.

De vorstelijke dienst werd vaak juist niét door de erfopvolger van het geslacht uitgeoefend, hoewel de hele familie ervan profiteerde. Een aantal raadsheren en rekenmeesters hadden een onbetwistbaar adellijke achtergrond, maar waren zelf bastaarden of jongere broers van erfopvolgers, of behoorden tot takken van de familie die met minder bezittingen bedeed waren. Mr. Pierre de Hauteville was een bastaard van Pierre de Hauteville de oudere, heer van Ars en van een zekere Jehanne Mouton. Zijn vader was schenker van de koning geweest en bewaarder van de munt van Doornik, daarna *escuier d'escuirie* van de hertogen van Bourgondië en sinds 1426 algemeen muntmeester. Als vorstelijke dienaar werd hij door de hertogen op prijs gesteld, wat blijkt uit de regelmatige giften die hij mocht ontvangen. Hij trouwde in 1432 en werd in 1433 poorter van Rijsel.

We vestigden al de nodige aandacht op de laatmiddeleeuwse crisisverschijnselen en hun gevolgen voor de sociale structuren. De dertiende eeuw, die ook in Vlaanderen waarschijnlijk de crisis van

37. P. DE LICHTERVELDE, *Un grand commis des ducs de Bourgogne. Jacques de Lichtervelde, seigneur de Coolskamp*, Brussel, 1943.

het feodalisme inluide, herverdeelde de kaarten op het vlak van het grondbezit. Sommige adellijke geslachten kwamen in verval, terwijl anderen er in slaagden een groot aantal heerlijkheden te verzamelen. Nieuwe families klommen door hun investeringspolitiek en door het open karakter van de Vlaamse adel via huwelijken in een paar generaties op tot de tweede stand³⁸. De opkomst van de « nieuwe adel » als een nieuwe sociale categorie werd door Françoise Autrand voor Frankrijk als volgt beschreven. Edelen, niet-edelen en geadelden verzamelden zich in familale groepen zonder sociaal onderscheid. Dit nieuwe sociale fenomeen bleef nochtans verbonden met de aloude notie van sociale superioriteit die aan het begrip adel kleefde³⁹. Gedurende de hele moderne periode trok het adellijke statuut een massa ambtenaren aan omdat het symbool stond voor privilege en macht⁴⁰. Maar op dat specifieke fenomeen zullen we zoals al gezegd hier niet uitgebreid ingaan. In essentie komt het hierop neer. De meeste Vlaamse ambtenarengeslachten die tijdens de Late Middeleeuwen en zestiende eeuw tot de adel opklommen, deden dat op een meer geleidelijke manier dan door de ridderslag. Met name verwierven ze de adeldom door het aannemen van de adellijke levenswijze, het *vivre noblement*, in combinatie met een aantal andere factoren: het bezit van (dorps)heerlijkheden, huwelijken met adellijke vrouwen en vorstelijke dienst. Dat proces voltrok zich tegen de achtergrond van de genese van de moderne staat, die de adel herdefinieerde in het kader van de *chose publique*. Na verloop van een aantal generaties die hoger genoemde adellijke kenmerken accumuleerden, werd het adellijke statuut van zo'n ambtenarenfamilie door de sociale omgeving erkend en niet langer in twijfel getrokken. Personen uit de populatie van wie we konden vaststellen dat ze aan een aantal van deze kenmerken voldeden, werden in de databank aangeduid met de « O » van de « overgangspositie » van de « classe intermédiaire » waarin ze zich

38. Een algemeen overzicht van deze problematiek in J. DUMOLYN & F. VAN TRICHT, *De sociaal-economische positie*.

39. F. AUTRAND, *Naissance d'un grand corps de l'Etat. Les gens du Parlement de Paris 1345-1454* (Publications de la Sorbonne, Série NS, Recherche, 46), Parijs, 1981, p. 165.

40. M. BAELDE, *Les possibilités d'enrichissement des cadres "administratifs" aux anciens Pays-Bas (XVIe - XVIIIe siècles)*, in *Atti della Sesta Settimana di Studi 27/4-3/5/1974*, Florence, 1978, p. 263.

bevonden (niet te verwarren met de « 0 » voor de personen waarvan het sociaal statuut al te onduidelijk was)⁴¹.

Wel kunnen we even nagaan wat de vorstelijke dienst betekende voor deze zogenaamde « lagere » of « nieuwe » adel. De familie Van den Berghe is een interessant voorbeeld van deze categorie. We kunnen met Strubbe akkoord gaan dat het hier een geslacht van de « lage » of « nieuwe » adel betrof, dat waarschijnlijk in de dertiende eeuw belangrijker is geworden in Westelijk Vlaanderen, in de kasselrijen Kortrijk en Veurne. Zijn echtgenote stamde uit een aanzienlijke familie van het Vrije. Zijn persoonlijke verdiensten deden hem genoeg trappen op de sociale ladder stijgen, om zijn zoon Josse aan het hof van de laatste gravin van Namen te laten opvoeden. Latere nazaten – die het waarschijnlijk aan even grote capaciteiten ontbrak – namen nooit meer belangrijker posities in dan in de regionale politieke elite van het Brugse Vrije. Ook mr. Goossin de Wilde, president van de Raad van Vlaanderen, stamde uit een geslacht dat we misschien als « recente adel » zouden kunnen beschouwen. Hun origine school in een plaats genaamd Rietschilde in Sint-Andries bij Brugge, gelegen naast de motte « De Wilde ». Een Walterus Wilde fungeerde al in de dertiende eeuw als schepen van de kasselrij van het Brugse Vrije. Diezelfde was waarschijnlijk ook baljuw van Aalst en van Gent. Door de combinatie van deze en andere gegevens komen we tot de hypothese dat de familie de Wilde ergens in de loop van de

41. J. DUMOLYN & F. VAN TRICHT, *Adel en nobiliteringsprocessen*, passim. Verdere relevante literatuur: Ph. CONTAMINE (ed.), *Seigneuries et seigneurs au Moyen Age. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)*, Parijs, 1993, pp. 21-39; J. BARTIER, *Légistes et gens de finances*, p. 191 en passim; P. DE WIN, *The Lesser Nobility of the Burgundian Netherlands*, in M. JONES (ed.), *Gentry and Lesser Nobility in Later Medieval Europe*, Gloucester, 1986, pp. 95-118; C.A.J ARMSTRONG, *Had the Burgundian Government a Policy for the Nobility?*, in ID., *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*, Londen, 1983, pp. 213-236; F. AUTRAND, *L'image de la noblesse en France à la fin du Moyen Age. Tradition et Nouveauté*, in *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1979, pp. 341-354; een paar case studies: J. VAN ACKER, *De familie Van Stavele (1298-1603) in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Kortrijk*, nieuwe reeks, 54, 1988, pp. 5-242; E. VERCAEMST, *De adellijke familie Van der Gracht van Moorsele (Kasselrij Kortrijk, 1220-1554)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1985.

dertiende eeuw — toen de adel dankzij de economische crisis in volle transitie was — van grote boeren die een motte bezaten, opklommen tot kleine edellieden. Tijdens de tweede helft van de veertiende eeuw, toen Goossin sr. — grootvader van onze raadsheer — aan zijn carrière in grafelijke dienst begon, kwamen er meer vertegenwoordigers van deze familie in het Vlaamse ambtenarenapparaat. Ook in de kerkelijke instellingen waren ze present⁴².

De familie Van der Woestine is nog zo'n schoolvoorbeeld van een Vlaamse ambtenarenfamilie die haar opkomst kende in de dertiende eeuw, dankzij de activiteit van verschillende van haar leden als grafelijke baljuws. In de veertiende en vijftiende eeuw kunnen ze onbetwistbaar tot de Vlaamse adel en de hoogste politieke elite van het graafschap worden gerekend. Maar wat is nu een « ambtenarenfamilie »? We hebben dat predikaat toegekend aan een familie wanneer we een antecedent vaststelden van grafelijke dienst in vroegere eeuwen. Hugues le Muet was bijvoorbeeld in 1333 grafelijk procuratiehouder in het graafschap Nevers en raadsheer van Lodewijk van Nevers vanaf 1334. Als we dan enkele generaties later een Guillaume le Muet aantreffen als secretaris, raadsheer en rekenmeester, kunnen we een relatief « veilige » link leggen. Ook hem kunnen we waarschijnlijk in het vagevuur tussen roturier en edelman situeren. Dergelijke families, zo ze al niet langer tot de adel behoorden, zouden tijdens de Late Middeleeuwen bijzonder ontvankelijk blijken voor nobiliteringsprocessen.

Een laatste interessante kwestie is de omzetting van de vernieuwde politieke macht in een economisch patrimonium. Elementen uit de oudere adel vertrokken op de markt van de economische transacties vanuit een andere sociale en materiële uitgangspositie dan personen uit de « nieuwere adel ». Was het investeringsgedrag van de meerderheid der ambtenaren echter verschillend van de accumulatiestrategie van bijvoorbeeld het patriciaat? In tegenstelling tot in sommige andere gebieden in Europa, investeerden de Vlaamse stedelijke groepen al op grote schaal in buitensteeds grondbezit vóór ze massaal in de rangen van het grafelijk ambtenarenkorps waren binnengedrongen. Dat was een gevolg van de sterk verzwakte positie van de dertiende-eeuwse

42. J. SABBE, *Ridder Goswin de Wilde (? – 1394) uit Sint-Andries-Brugge en Varsenare, de eerste soeverein baljuw van Vlaanderen*, in *Handelingen van het Genootschap "Société d'émulation" te Brugge*, 134, 1997, pp. 25-47.

adel en de gelijktijdige en ongeëvenaarde opbloei van het stedelijk landschap. De maatschappelijke elitegroepen die hun inkomsten hoofdzakelijk niet uit de opbrengst van gronden haalden, maar wel uit commerciële of financiële transacties en steeds meer ook uit ambten, konden de traditionele grondbezittende adel dus gedeeltelijk van het platteland verdringen. De Gentse patriciërs uit de dertiende eeuw bezaten zeker al in grote getale leengoederen. In de omgeving van andere Vlaamse steden waarvoor we minder goed gedocumenteerd zijn, was de situatie zonder enige twijfel gelijkaardig⁴³. Door een tweede investeringsgolf op het einde van de veertiende eeuw kwamen trouwens ook de stedelijke middenklassen in het bezit van grond op het platteland, die niet noodzakelijk opwaartse sociale mobiliteit, maar eerder een aanvullend inkomen en voedsel voor het gezin opleverde⁴⁴. Over de band tussen de buitenstedse investeringen door patriciërs en de eventuele centrale ambten die ze bekleedden, werd echter nog geen specifiek onderzoek verricht.

Wat de Vlaamse adel betreft, tekenen zich op het vlak van het grondbezit wel duidelijk bepaalde tendensen af. Het verband tussen vorstelijke dienst en een succesvol optreden op de markt van de grondtransacties is onmiskenbaar. Onderzoek van Hans Cools naar de adel in de kasselrij Rijsel toonde immers duidelijk aan, dat er dankzij hertogelijke bescherming en gunsten een beperkte kring van sterk invloedrijke families tot stand kwam, die de hoge posten in de regionale administratie — zoals het gouverneursambt — monopoliseerden en vele leengronden accumuleerden⁴⁵. Ook in

43. M. BOONE, *La terre, les hommes et les villes. Quelques considérations autour du thème de l'urbanisation des propriétaires terriens*, in *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas Moyen Age et aux temps modernes* (Crédit communal. 17e Colloque international. Actes), Brussel, 1996, p. 159; J. DUMOLYN & F. VAN TRICHT, *De sociaal-economische positie*, pp. 23-24; D. HEIRBAUT, *Over heren, vazallen en graven*, pp. 79-80; D. NICHOLAS, *Town and countryside. Social, Economic and Political Tensions in Fourteenth Century Flanders* (RUG, Werken van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 152), Brugge, 1971, pp. 250-251.

44. M. BOONE, *La terre, les hommes et les villes*, p. 163.

45 H. COOLS, *Met raad en daad? Een doorkijk op een landelijke elite. Aristocratie in de Rijzelse kasselrij naar het einde van de vijftiende eeuw toe*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent, 1992; ID., *Le prince et la noblesse dans la châtelainie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple*

het Noordfranse baljuwschap van Atrecht waren bijna alle heren die over een groot inkomen beschikten, gekend in de entourage van de hertog, in het leger en in de administratie⁴⁶. Twee derden van het totale adellijk leenroerig inkomen uit de kasselrij Rijsel was bestemd voor 32 personen, voornamelijk figuren die hun opgang te danken gehad hadden aan de hertogen⁴⁷. Tussen die grote leenhouders treffen we zowel voor de streek totaal nieuwe families aan, als afstammelingen van oude lokale geslachten die eveneens hun rijkdom dankten aan de Bourgondiërs⁴⁸. Een andere regio, de Roede van Tielt, was een gebied waar nog opvallend veel heren in de vijftiende eeuw hoge rechtsmacht bezaten, maar lijkt in die zin eerder een uitzondering te hebben gevormd op de algemene trend⁴⁹. Binnen die omschrijving zien we nochtans ook dat de families die erin slaagden de grootste expansiepolitiek te voeren — de « heerlijkhedenverzamelaars » van de vijftiende eeuw — vooral diegenen waren die, zoals de geslachten van Halewijn, van Poeke en Gruuthuse, gekend staan voor de hoge ambten die hun leden waarnamen in vorstelijke dienst⁵⁰. Daarnaast wordt de trend bevestigd dat in overheidsdienst rijk geworden patriciërs — zoals Thomas Cremepe, een specialist in het gewoonterecht van de veertiende-eeuwse grafelijke Audientie — gretig overgingen tot het opkopen van volledige heerlijkheden⁵¹. De concentratie van een groter deel van het meerproduct in handen van de vorst via het stelsel van de staatsbelastingen ging dus gepaard met een tweede concentratieproces. De redistributie van een deel van de vorstelijke inkomsten onder de vorstelijke ambtenaren gaf die laatste immers een belangrijke voorsprong op de heren die niet in staatsdienst traden.

de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?, in *RN*, 77, 1995, pp. 405-406.

46. M.-Th. CARON, *Enquête sur la noblesse du bailliage d'Arras à l'époque de Charles le Téméraire*, in *RN*, 77, 1995, p. 418.

47. H. COOLS, *Le prince et la noblesse*, p. 400.

48. *Ibid.*, p. 401.

49. GESQUIERE, *De Roede van Tielt, Kasselrij Kortrijk (XIVde eeuw - 1502): heerlijkheden en lenen gehouden van het kasteel van Kortrijk en het leenhof van Tielt*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1982, pp. 504-505.

50. *Ibid.*, p. 506.

51. *Ibid.*, p. 506-507.

Hoewel we hier een hele reeks verschillende mechanismen of strategieën van sociale opgang⁵² gecombineerd aan het werk zien, wordt het duidelijk dat het familiepatrimonium en de weerklank van hun naam de sterkste opsteker kende wanneer de leden van een bepaald geslacht voorname politieke functies bekleedden. Jan van den Berghe, heer van Watervliet in Handzame, bezat in de parochie Wulpen bijvoorbeeld acht kleine leengoederen en 14 achterleentjes, gehouden van de Burg van Veurne. Rond 1410 had hij ook één van die achterlenen gekocht en bovendien van de hertog de toestemming gevraagd en gekregen om de verschillende kleine leentjes te verenigen tot één groot leen dat 33,5 gemeten (zo'n 14,3 ha) groot was. Dat gebeurde tegen een eenmalig extra verheffingsgeld van 88 lb. par., ter compensatie van de verheffingsgelden die zo voor de hertog in de toekomst verloren zouden gaan. In 1399 kocht Jacob van Lichtervelde de heerlijkheid Assebroek in Sijsele Ambacht, gehouden van de Burg van Brugge, voor de hoge prijs van 4850 gouden schilden. De hertog schonk hem 1500 gouden schilden om aldus één van zijn favoriete ambtenaren bij te staan in die prestigieuze aankoop, waarvan een deel onder de vorm van de kwijtschelding van de tiende penning verheffingsgeld.

We kunnen de voorbeelden vermenigvuldigen. Steeds opnieuw komen dezelfde vaststellingen terug. De vorstelijke dienst, die men vanaf de Late Middeleeuwen probleemloos als een *staatsdienst* kan beschouwen, was de sleutel tot sociale mobiliteit of tot de consolidatie van een eerder verworven sociale, economische of politieke positie. Dat gold allereerst voor burgerlijke elementen die via het verwerven van vorstelijke ambten, heerlijkheden en adellijke huwelijkspartners tot een soort nieuwe «staats-» of «ambtenarenadel» opklommen. Daarnaast was de overheidsdienst cruciaal voor de families die al eerder tot de adel behoorden. Ze konden op die manier hun sterk verzwakte sociaal-economische positie compenseren, een beslissend concurrentievoordeel verwerven ten opzichte van andere edellieden en vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw eventueel opklimmen tot de overkoepelende *aristocratie* van de Bourgondisch-Habsburgse staat. Het tweevoudige proces van feodale crisis en feodale staatsvorming heeft de Vlaamse adel dus op beslissende wijze

52. Volgens vroegmoderne juristen was de heerlijkheid een vorm van autoriteit, gelijkaardig aan overheidsambten en sociale status (J. DEWALD, *The formation of a Provincial Nobility. The magistrates of the Parlement of Rouen, 1499-1610*, Princeton, 1980, p. 163).

getekend. De gevolgen van deze maatschappelijke kenteringen hebben zich ten gevolge van de sterke positie van de steden in het oude graafschap bovendien scherper gesteld dan in andere gebieden. De Vlaamse adel zou nooit meer dezelfde zijn, zonder de beschermende hand van staat en vorst was ze van geen enkele betekenis meer.